

‘पेन्शनर’ : एक आस्वादन

डॉ. बालकृष्णजी कानोळकर

शंकर रामाणी हे मराठी कवितेच्या मध्य धारेतील १९६० नंतरचे एक महत्त्वाचे कवी. ‘कातरवेळ’, ‘आभाळवाटा’, ‘पालाण’, ‘दर्पणीचे दीप’ आणि ‘गभंगार’ असे पाच कवितासंग्रह त्यांच्या नावावर आहेत. अगदी प्रारंभाला त्यांनी एक बालकवितांचा संग्रहही दिलेला आहे. ‘सूर्यफुले’ त्यांचे नाव. ‘जर्मिला हे एक दीर्घ काव्यही त्यांच्या नावावर आहे. कोंकणी साहित्यातही रामाणींचे नाव मोठ्या आदराने घेतले जाते. ‘रामाणी’ या नाममुद्रेला कोंकणीतही एक वेगळेच महत्त्व आहे. ‘जोगलांचे झाड’, ‘ब्रह्मकमळ’, ‘निळे निळे ब्रह्म’ आणि अगदी अलीकडचा ‘निरंजन’ असे चार कविता संग्रह तिथे त्यांच्या खाती जमा आहेत. पैकी त्यांच्या ‘निळे निळे ब्रह्म’ या काव्यसंग्रहाला साहित्य अकादमीने पुरस्कार देऊन गौरविले ही आहे.

रामाणींनी कवितेव्यतिरिक्त दुसरे काही, विशेष म्हणजे गद्य लिहिलेच नाही. व्रतस्थपणे ते काव्यदेवतेची आराधना अखंडपणे जन्मभर करत राहिले. त्यांची मराठी तसेच कोंकणी कविता आशय, विषय आणि रचनातंत्राचा सारखेपणा घेऊन आलेली आहे. ती ‘रामाणी’ची कविता आहे. कदाचित त्यांनी हिंदी भाषेतूनही काव्यरचना केली असती तर ती याहून वेगळी असती ना.

‘पेन्शनर’ ही रामाणींची एक सर्वांगसुंदर आणि अर्थगर्भ, आशयघन अशी रचना. याच शीर्षकाची त्यांनी कोंकणीतही एक कविता केलेली आहे. परंतु तिथे त्यांची रचना फसलेली आहे असे मला वाटते. ही या दोन कवितांची तुलना नव्हे. परंतु भिन्न भाषांतील अभिव्यक्तिच्या त्यांच्या सामर्थ्यासंबंधाने असा तुलनात्मक अभ्यासही करता येण्यासारखा आहे. अस्तु.

‘दर्पणीचे दीप’ या संग्रहा ‘पैली’ त्यांचा ‘पालाण’ हा कविता संग्रह प्रसिद्ध झाला होता. या संग्रहातील कवितेचे अवलोकन केले तर मर्मज्ञ रसिकांस रामाणींना ‘त्यांची कविता’ गवसली असल्याचे जाणवते. इथून पुढे रामाणींना आपला असा एक आर्ताचा सूर आणि मनस्वी असा नूर गवसल्याचा प्रत्यय रसिकांस येतो. ‘दर्पणीचे दीप’ मध्ये त्यांच्या काव्यकलेचा परमोच्च आविष्कार पहावयास मिळतो. याच संग्रहात त्यांच्या एकापेक्षा एक सरस अशा काही कवितांचा अंतर्भाव झालेला आहे ; त्यापैकीच एक आहे ‘पेन्शनर’.

‘पेन्शनर’ ही मला वाटते, म्हटली तर त्यांची स्वतःसंबंधीचीच कविता आहे. ‘आत्मकथनात्मक’ स्वरूपाच्या काही कविता त्यांनी लिहिलेल्या आहेत. उदा. ‘आई’, ‘कवी’, ‘निखळ प्रकाशाच्या प्रवाहात’, ‘आईचे माहेर’ इत्यादि. परंतु या सर्वच कविता वैयक्तिकतेचे आडवण उलंघून वैश्विक झालेल्या आहेत आणि हेच त्यांचे श्रेष्ठत्व आहे आणि कवी म्हणून रामाणींचेही.

‘पेन्शनर’ या कवितेची रचना आणि त्यातील शब्दयोजना मार्मिक तर आहेच शिवाय आशयघनही झालेली आहे. रचनेच्या दृष्टीने या कवितेचा विचार केला तर असे जाणवते की रामाणीने या कवितेच्या अभिव्यक्तीकरिता निवडलेला ‘सोनेट’ चा आकृतिबंध लक्षवेधक आहे. मूळात हा आकृतिबंध पश्चात्य. केशवसुतांनी तो पहिल्या प्रथम विचारपूर्वक आपल्या कवितेत योजिला. (त्यांच्या पूर्वीही त्याचा फुटकळ प्रयोग मराठी कवितेत झालेला पहावयास मिळतो. परंतु त्यात औचित्य असल्याचे जाणवत नाही.) केशवसुतानंतर हा आकृतिबंध कवी माधव ज्युनियननी जंगलाच नावारूपाला आणला. रामाणींनी तर यामध्ये ‘पेन्शनर’ची रचना करून या आकृतिबंधनाचे सोने केले आहे असे मला वाटते.

‘सॉनेट’ (मराठी पर्याय, ‘सुनित’) प्रायः तत्त्वचिंतनात्मक (Philosophical) कवितेकरिता वापरण्याचा आकृतिबंध. रामाणीनी त्याची आपल्या या कवितेसाठी योजना करून एका श्रेष्ठ कवितेची देणगी मराठी काव्यविश्वाला दिलेली आहे. चार-चार चरणांचे पहिले तीन चरण आणि त्यांना तोडून धरणारा अखेरचा दोन चरणांचा एक चरण. मिळून चौदा चरणांची ही कविता ; एक परिपूर्ण सॉनेट आहे. रामाणीनी या ‘सॉनेट’ची ही बाह्य वास्तु जशी कौशल्याने उभारलेली आहे त्याच कौशल्याने मोठ्या सजमतेने आणि जाणिवपूर्वक तिची आंतर सजावटही केलेली आहे. याचा पहिला प्रत्यय येतो तो त्यातील लांबच लांब ओळीमधून. रामाणीच्या काव्यात अशा ओळी दुसरीकडे धुंडाळूनही आढळत नाहीत. अपवाद फक्त ‘आव्हे मारिया’ (‘गर्भागार’) या कवितेचा. या ओळीच्या रचनेतून ‘पेन्शनर’चा झालेला सुदूर जीवन प्रवास तर जाणवतोच, शिवाय कवितेच्या प्रत्येक चरणातून जीवनाची तीन पेशी, ब्रह्मचर्य, गार्हस्थ, वानप्रस्थ आणि संन्यस्थ कल्पकतेने सूचित केलेली आहेत. पैकी शेवटचा चरण पहिल्या तीन चरणांशी तुलना केल्यास अर्धा-अपुरा असल्याचे जाणवते. रामाणीनी आशा प्रकारच्या या रचनेतून त्याचे अपुरेपण, अनिश्चितपण मार्मिकपणे अधोरेखित केलेले आहे.

हा ‘पेन्शनर’ केवळ ‘सेवा-निवृत्त’ ‘पेन्शनर’ नसून तो ‘जीवन निवृत्त’ होऊ पाहणारा ‘पेन्शनर’ असल्याचे त्यातून ध्वनित होते. सेवानिवृत्तीचा निकष लावला तरी कोणाही सरकारी सेवकाची सर्वसाधारण पणे ३०-३२ वर्षे सेवा होत असते. याचा विचार केला तर १०×३+२ हा प्रत्येक चरणाचा हिशेबही चपखल जमतो. ताळा बिनचुक येतो.

या कवितेतला ‘पेन्शनर’ हा अशा प्रकारे एकाच वेळी ‘सेवाकाला’ चा (Service) आणि ‘जीवन’ (Life)चा पेन्शनर आहे आणि त्याचे मालक अर्थातच भिन्न-भिन्न आहेत. एक काम देणारा (Employe) तर दुसरा जीवन देणारा, सर्वशक्तिमान परमेश्वर. दोघेही ‘Lord’. आता यातील अर्थपूर्ण प्रतिमांची काही उदाहरणे पाहूया. ‘काळाच्या पवमान तर्कटी टापा एकांतात मोजत बसलेला’, ‘उन्हाळी माळाचा मगूर विस्तार नजरेच्या घोटात गिळून टाकणारा’, ‘विझू-विझू दिवसाचे डोईवरचे ओझे’, ‘धुमसत्या सावल्यांची जीवघेणी धंग’, ‘सोसलेल्या आघातांचे अलंकार माजघरात दडवून ठेवणारा’. या पहिल्या चरणातून आलेल्या सर्वच प्रतिमा पेन्शनरचे यथातथ्य आंतरबाह्य सजीव चित्रण करतात. ते करत असताना अर्थाची अनेकविध आशयघन आवर्तने उठत राहतात आणि त्यातून ‘पेन्शनर’चे व्यक्तिचित्रण अधिकाधिक हाडामांसाचे बनत जाते. तो वाचकांशी संवाद साधू पाहतो.

दुसऱ्या चरणात आलेल्या प्रतिमा जीवनाच्या सायंकाळचे, विरत चाललेल्या संथ वास्तवाचे, नेमके चित्रण अत्यंत सुक्ष्मपणे करतात. पहा : ‘रंग मावळतीचे सायंकाळी आभाळ’, ‘विरत चाललेले मुलतानी सूर’, ‘गोरजधूळ हुंगीत परतणाऱ्या गार्डचा असंथ धपापणारा ऊर’, ‘विषण्ण वाळवंटी स्तब्धता’, ‘सुदूर शांत-समुद्रात अचानक वादळवेगेत सापडलेल्या जहाजाचा अनाहूत आक्रोश’, ‘फाटलेला शोकांतिक धूर’, आदि प्रतिमातून जीवनाची संध्याकाळ वेगाने जवळ येत चालल्याची सूचना, त्याच प्रमाणे जीवनाचे झपाट्याने मावळत चाललेले रंग आणि विरत चाललेले मुलतानी (शृंगाराचे) सूर, गार्डचा हंबर आणि वादळात सापडलेल्या एकाकी जहाजाचा आक्रोश, आणि सगळीकडे भरून राहिलेली विषण्ण वाळवंटी म्हणजे जीवनाला पाठमोरी होत जाणारी स्तब्धता या एकेका

प्रतिमाच्या एकापुढे एक अशा चढत्या रचनेतून जीवनाच्या सायंकाळची रंग-गंध-रूप-लावण्यहीशन, सुर-ताल-नादहीन, शुष्क निरस, एकाकी, निरव स्तब्धता आणि या पार्श्वभूमीवर जीवनसागरात आयुष्याच्या अखेरील वादळवेगेत सापडलेल्या जहाजाची-जीवाची-तडफड, आक्रोश आणि त्याचा अनाहूतपणा अधिकाधिक कातर होत जातो. तीव्र होत जातो.

तिसऱ्या चरणातील प्रतिमा 'जीवा' च्या अखेरीचे चित्रण प्रत्ययकारितेने करतात. 'सर्वत्र पाय उतरणीच्या वाटा', तरीपण 'अजून असलेला चढणीचाच उत्कट भास', 'पायतळीच्या मसण-मातीला क्षितिजमेरेचा येणारा जांभुळपिका वास', थकून चूर झालेले प्राणाचे पंखतुटे पाखरू', 'ओथंबून आलेली नीज' अस्थियात्रेच्या वाटेवर मलूल रेंगाळणाऱ्या सूर्यकिरणांचे श्वास' या सर्वच प्रतिमातून एक थकलेपणा, तुटलेपणा, विकलांगपणा अधोरेखित केलेला आहे. मसन-माती, क्षितिजमेर, जांभुळपिका वास, प्राणांचे पंखतुटे पाखरू, ओथंबून आलेली नीज' आणि अखेरीला 'अस्थियात्रेची वाट' आणि 'त्यावर मलूल रेंगाळणारे सूर्यकिरणाचे श्वास' असा अस्थियात्रेच्या वाटेवरचा प्राणाच्या पंखतुट्या, विकलांग पाखराचा रेंगाळत मलूलपणे चाललेल्या अखेरच्या श्वासाचा प्रवास कवीने चढत्या श्रेणीने शब्दबद्ध केलेला आहे. या प्रवासातली पेणी चढत्या विकलांग परिस्थितीतही या अखेरच्या प्रवासात 'चढणीचाच उत्कट भास' सतत जाणवत ठेवतात.

शेवटच्या अपूर्ण राहिलेल्या चरणातील दोन ओळीतून एकूण तीन प्रतिमा आलेल्या आहेत. 'अंग अंग अनंतातीत स्पर्श', 'नकळत असंगाशी जडलेला संग' आणि 'पेन्शनर' म्हणजेच 'तुकोबाच्या डोळ्यांत उमलून नुमललेला एक आर्त दुर्लक्षित अभंग' नकळत असंगाशी जडलेला संग आता संपलेला आहे. अंग अंग अनंतातील स्पर्शाने पुलकित झालेले आहे म्हणजेच प्राण अनंतात विलीन झालेले आहेत आणि अशावेळी आयुष्यभर दुर्लक्षित राहिलेला (केलेला?) एक आर्त अभंग आठवतो. कोणता असावा तो ? कदाचित हा तर नसेल ?

एकूणच 'पेन्शनर' ही कविता रामाणीना बरीच जमली आहे. रामाणीच्या सर्वांग सुंदर अशा कवितापैकी ही एक कविता आहे असे निश्चितपणे म्हणता येते. एक 'निवृत्ती' माणसाचा आयुष्याच्या विसर्जनाच्या वाटेवरचा, चढणीचा, विकलांग पावलांचा मसण-मातीच्या दिशेने चाललेला हा प्रवास आहे. याचा प्रारंभ 'निवृत्ती'च्या दिवसापासून होतो. तो तसा सुखद म्हणता येणार नाही. परंतु या विकल नि-निरस प्रवासाची अखेर मात्र मोठी सुखद असते असेच रामाणीना अखेरच्या दोन ओळीच्या चरणातून सुचवावयाचे आहे, असेच प्रकर्षाने जाणवते. कवितेच्या अखेरीला आलेला तुकारामाच्या अभंगाचा संदर्भ तिला एका वेगळ्याच उंचीवर नेऊन ठेवतो.

रामाणींनी या कवितेत योजिलेल्या शब्द प्रतिमा तसेच अर्थ प्रतिमा बोलक्या आहेत असेच नव्हे तर त्या प्रखर जीवनभाष्य करणाऱ्याही आहेत. ही संपूर्ण कविता म्हणजे प्रतिमांचा विणलेला जणू काही एक सुंदर गोफच आहे. तिच्यातील हर एक प्रतिमा एकमेकात मिळून-मिसळून गेलेली आहेत. एकाच वेळी ती स्वतःचे वेगळेपण जपते आणि दुसऱ्या प्रतिमा अर्थघन आणि आशयघन करण्याच्या प्रक्रियेत कधी Complementary तर कधी Suplimentary आणि कधीकधी तर Catalyst प्रमाणेही कार्यरत राहते. एखाद्या 'पेन्शनर' सारखी निर्लेप निर्विकार.

ही संपूर्ण कविता म्हणजे एका 'पेन्शनर' चे 'पेन्शनर' रामाणींनी काढलेले शाब्द-पोर्ट्रेट आहे.